

I.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα η βενετοκρατούμενη Κρήτη κατέστη ένας ασφαλής και προσφιλής τόπος καταφυγής, κυρίως για μικρασιάτες που εγκατέλειπαν τις πατρίδες τους, λόγω της ραγδαίας τουρκικής προέλασης στη Δυτική Μικρά Ασία. Η Κρήτη υπήρξε επίσης ο πρώτος σταθμός για ένα μεγάλο κύμα προσφύγων ύστερα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, καθώς και κατά τις επόμενες δεκαετίες, όταν τα τελευταία τμήματα της βυζαντινής επικράτειας στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου, μαζί με τις φραγκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες κτήσεις, μοιραία, υπέκυψαν στον οθωμανικό ζυγό.¹

Κάποιοι από τους περισσότερο ή λιγότερο εγγράμματους αυτούς πρόσφυγες, που κατέφυγαν στην Κρήτη, για βιοποριστικούς κυρίως λόγους, ασχολήθηκαν με

1. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Στ. Αλεξίου, «Πρόσφυγες από τη Μικρά Άσία στη Μεσαιωνική Κρήτη», στον τ. *Μελετήματα στη Μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, 307-312· Α. Ε. Vacalopoulos (1981), «The Flight of the Inhabitants of Greece to the Aegean Islands, Crete, and Mani during the Turkish Invasions (Fourteenth and Fifteenth Centuries)», στον τ. Α. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick – New Jersey 1981, 272-283· Ρ. Topping, «Armenian and Greek Refugees in Crete and the Aegean World (XIV-XV Centuries)», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1985, II, 364-374· Α. Παπαδιά-Λάλα, «Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ελληνοβενετική ανατολή (13^{ος}-18^{ος} αιώνας). Μια όψη του μεταναστευτικού φαινομένου», στον τ. Γ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσικνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, 619- 632· Χ. Γάσπαρης, «Ένα περιφερειακό οικονομικό κέντρο: μετανάστες και πρόσφυγες στη μεσαιωνική Κρήτη», στον τ. *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies Heraklion, 21-25.9.2016* <https://12icc5.proceedings.gr/en/> και Ch. Gasparis, «Migration and Ethnicity in the Venetian Territories of the Eastern Mediterranean (13th to 15th century)», στον τ. J. Preiser-Kapeller – L. Reinfandt – Y. Stouraitis (ed.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, Leiden – Boston 2020, [Studies in Global Social History-39/13], 193-221.

την αντιγραφή κωδίκων. Οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί, ιδιαίτερα κατά το β' μισό του 15^{ου} αιώνα,² αλλά και η συχνή επικοινωνία με την Ιταλία, φαίνεται ότι ευνοούσαν την επικερδή ενασχόληση με την παραγωγή και εμπορία του χειρόγραφου βιβλίου.

Ως κωδικογράφοι στην Κρήτη δεν εργάστηκαν όμως, περιστασιακά ή συστηματικά, μόνο εκπατρισμένοι πρόσφυγες. Ήλθαν και κάποιοι ξένοι, ως προσωρινοί μετανάστες, είτε για να αναζητήσουν ενδιαφέροντα κείμενα προς αντιγραφή, είτε προσδοκώντας μια καλύτερη ζωή, και βρήκαν τις συνθήκες πρόσφορες για να επιδοθούν με ζήλο στην αντιγραφή κωδίκων. Κάποιοι αντέγραψαν κώδικες για να εξυπηρετήσουν άμεσες αναγνωστικές ανάγκες.

Η έρευνα στους καταλόγους των ελλήνων κωδικογράφων του μεσαίωνα και της αναγέννησης³ και στους καταλόγους χειρογράφων κωδίκων, στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για την κωδικογραφική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα, οδήγησε στην καταγραφή μιας δωδεκάδας προσφύγων και μεταναστών κωδικογράφων.

Ο γνωστότερος, στους μελετητές της ελληνικής παλαιογραφίας και κωδικολογίας, χάρη στις εργασίες των Σπυρίδωνος Λάμπρου,⁴ Alexander Tugyn⁵ και, πιο πρόσφατα, του Αθανασίου Μαρκόπουλου,⁶ και συνάμα ο παλαιότερος πρόσφυγας κωδικογράφος στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, είναι ο Μιχαήλ Λουλούδης. Έχουν καταγραφεί τουλάχιστον δώδεκα κώδικες που αντιγράφηκαν από την γραφίδα του.⁷ Από τα κωδικογραφικά σημειώματα των κωδίκων που αντέγραψε και τα κείμενα που παραδίδονται σε αυτούς, έγιναν γνωστά αρκετά βιογραφικά στοιχεία για τον ίδιο. Στο κωδικογραφικό σημείωμα του κώδικα Marc. gr. 392,⁸ την αντιγραφή του οποίου ολοκλήρωσε τον Αύγουστο του 1305, αναφέρει (φ.323^v):

† Έτελειώθη(η) τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς(ς) ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς ἀναγνώστου καὶ αἰχμαλώτου Μιχ(αήλ) τοῦ Λουλλούδη τοῦ ἀ/πὸ τῆς Ἐφέσου μηνὶ αὐγούστ(ω) ἰν(δικτιῶνος) δ' ἔτους ζ' τεσσαρισκαιδεκάτου μετοικισμένον ἐνρίσκομένον μου ἐν τῇ νήσῳ/ Κρήτῃ διὰ τὴν ἐμὴν π(ατ)ρίδα ὑπὸ τῶν ἀθέων αἰχμαλωτισθῆναι Περσῶν ἐν τῷ μηνὶ ὀκτωβρίῳ /κδ' ἰν(δικτιῶνος) γ' ἔτους ζ' τ[εσσα]ρισκαιδεκάτου περαρχοῦντος τοῦ Σασᾶ.⁹

2. Γεωργακόπουλος, *Μιχαήλ Ἀποστόλης*, 65-73.

3. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques*, 26-27.

4. Σ. Π. Λάμπρος, «Μιχαήλ Λουλούδης ὁ Ἐφέσιος καὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσις τῆς Ἐφέσου», *NE* 1 (1904) 209-212.

5. Tugyn, «Michael Lulludes», 3-15.

6. Μαρκόπουλος, «Συμπληρωματικά», 232-242.

7. Μαρκόπουλος, «Συμπληρωματικά», 234-235· *RGK* I, 281· II, 386 καὶ III, 464.

8. Mioni, *Divi Marci Venetiarum Thesaurus Antiquus*, I, 416-419.

9. Tugyn, *Dated Greek Manuscripts*, 106.

Ο εφέσιος λοιπόν αναγνώστης Μιχαήλ Λουλούδης κατέφυγε στην Κρήτη, τον Οκτώβριο του 1304, όταν η Έφεσος κατακτήθηκε από τους Τούρκους. Εκεί χειροτονήθηκε ιερέας και ορίστηκε πρωτοψάλτης *τῆς τῶν Κρητῶν ἐκκλησίας*.¹⁰ Η κωδικογραφική του δραστηριότητα αρχίζει, σύμφωνα με τα χρονολογημένα σημειώματα των καταγεγραμμένων κωδίκων του, στην Έφεσο το 1299 και έχει τη διάρκεια μιας εικοσιπενταετίας, μέχρι το 1326/7.¹¹ Όπως φαίνεται από τα κωδικογραφικά του σημειώματα και τα κείμενα που αντιγράφει, ήταν εγγράμματος και διέθετε και στιχουργικές ικανότητες. Δύο δικά του στιχουργήματα, γραμμένα σε λόγια γλώσσα με λίγες δημώδεις διατυπώσεις, παραδίδονται στα τελευταία φύλλα των κωδίκων του: Lond. Arundel gr. 523, φφ. 145^r-146^r,¹² και Sinait. gr. 1342, φφ. 198^r-198^v.¹³ Η μόρφωσή του ήταν αυτή που τον βοήθησε να συνδεθεί με την τοπική αριστοκρατία και να ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνία. Τα δύο στιχουργήματά του¹⁴ είναι εγκωμιαστικά για τους δύο παραγγελιοδότες των δύο αυτών κωδίκων που αντέγραψε, τον ευπατρίδη Μανουήλ Γιαλινά¹⁵ και τον δούκα της Κρήτης (1327-29-1338-39) Giovanni Morosini.¹⁶

Μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η παλαιότερη και η νεώτερη έρευνα δεν έχει εντοπίσει κάποιον άλλο πρόσφυγα ή μετανάστη στην Κρήτη που να εργάστηκε ως κωδικογράφος. Η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη αλλά και ο Μυστράς, παρέμεναν ασφαλή καταφύγια για εγγράμματος Βυζαντινούς που εγκατέλειπαν περιοχές οι οποίες υπέκυπταν στην εξελισσόμενη τουρκική προέλαση.

Εάν ο Μιχαήλ Λουλούδης είναι ο γνωστότερος πρόσφυγας κωδικογράφος στην Κρήτη, σίγουρα ο διασημότερος είναι ο κωνσταντινουπολίτης λόγιος Μιχαήλ Αποστόλης, ο οποίος κατέφυγε στην Κρήτη μετά την άλωση της βασιλίδος των πόλεων. Τον Σεπτέμβριο του 1453 εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα, όπου έζησε μέχρι το τέλος του βίου του το 1478, διδάσκοντας, συγγράφοντας και αντιγράφοντας ως επαγγελματίας κωδικογράφος, μόνος ή σε συνεργασία με άλλους κωδικογράφους και τους μαθητές του, μια εκατοντάδα περίπου κωδίκων. Στο σπίτι του είχε εγκαταστήσει ένα βιβλιογραφικό-βιβλιοδετικό εργαστήριο, στο οποίο συντηρούσε παλαιούς κώδικες που εντόπιζε και αποκτούσε. Είναι η διασημότερη περίπτωση πρόσφυγα

10. Turyn, *Dated Greek Manuscripts*, 106. Για το αξίωμα του πρωτοψάλτη βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Όφφικίων διάκρισις: Περί πρωτοπαπάδων, πρωτοψαλτών, χωρεπισκόπων καὶ τῶν συναφῶν αὐτοῖς», *Ἀθηνᾶ* 76 (1076-1977) 25-40.

11. RGK II, 386.

12. O. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, Athenis 1996, cxxxvii-cxxxix.

13. Benešević, *Catalogus*, 28-30.

14. Μαρκόπουλος, «Συμπληρωματικά», 237-242.

15. Turyn, «Michael Lulludes», 4-5. Μαρκόπουλος, «Συμπληρωματικά», 235-236.

16. Turyn, *Dated Greek Manuscripts*, 107.

κωδικογράφου, διότι ο ίδιος στα σημειώματα των κωδίκων του δεν παρέλειπε να διατρανώνει την προσφυγιά και την πενία του:

*Μιχαήλ Αποστόλης Βυζάντιος πενία συζών ἐν Κρήτῃ καὶ τήνδε τὴν βίβλον ἐξέγραψεν.*¹⁷

Η παραγωγικότητα κωδικογραφική του ενασχόληση διαφωτίζεται και από τις πληροφορίες που προσφέρει η συλλογή των 124 επιστολών του,¹⁸ οι οποίες προσφέρουν πολλά στοιχεία για τη λειτουργία και τον χαρακτήρα του κωδικογραφικού εργαστηρίου του.¹⁹

Μετά την Άλωση κατέφυγε στην Κρήτη και ο ανιψιός του Μάρκου Ευγενικού, Γεώργιος Ευγενικός,²⁰ ο οποίος γνώριζε τον Μιχαήλ Αποστόλη, παλαιό μαθητή στο σχολείο των Ευγενικών στην Κωνσταντινούπολη.²¹ Θεώρησε όμως ότι θα είχε καλύτερη τύχη στην ιπποτοκρατούμενη Ρόδο και του ζήτησε να του γράψει μια συστατική επιστολή προς τον ρόδιο γνώριμό του Ιωάννη, για να τον υποδεχθεί εκεί και να τον βοηθήσει. Στην επιστολή του προς αυτόν ο πρόσφυγας λόγιος σημειώνει:

*ὁ τοῦ Ἑφέσου ἀδελφιδοῦς γράμματα με ἀπήτηκε λαβόντα ἤξιν ὡς σέ....ὃς καὶ ὅτι γονέων ἐστὶν σοφῶν καὶ ἡμῖν πάνν φίλων καὶ διδασκάλων οὐχῆκιστα δὲ καὶ τῷ κόσμῳ περιβοήτων, αὐτὸς τε οὗτος καλὸς τε καὶ ἀγαθὸς καὶ τιμᾶν εἰδὼς τὴν ἀλήθειαν...λόγων εὖ ἤκων, γραμμάτων εἰκόνα ὀλίγον ἡττώμενος, τιμῆς τε ἄξιός ἐστι καὶ περιποιήσεως οὐκ ὀλίγης, διὰ τε τὰ προειρημένα ταυτὶ καὶ ἣν ἔχει πενίαν.*²²

Κατά την παραμονή του στην Κρήτη και για βιοποριστικούς μάλλον λόγους αντέγραψε²³ σε συνεργασία με έναν άλλον κωδικογράφο, στον κώδικα Monac. gr. 202,²⁴ το *Ονομαστικόν* του Πολυδεύκη. Μιμούμενος το κωδικογραφικό σημείωμα του Μιχαήλ Αποστόλη, στο δικό του σημείωμα έγραψε (φ. 250^ν):

*Γεώργιος βυζάντιος ὁ Εὐγενικὸς πενία συζών ἐν Κρήτῃ τὸν θεῖον τόνδε Πολυδεύκην συνέγραψα.*²⁵

17. Vogel – Gardthausen, *Schreiber*, 305.

18. Stefec, *Michael Apostoles*, 45-136.

19. Γεωργακόπουλος, *Μιχαήλ Αποστόλης*, 185-210.

20. *PLP*, 6187.

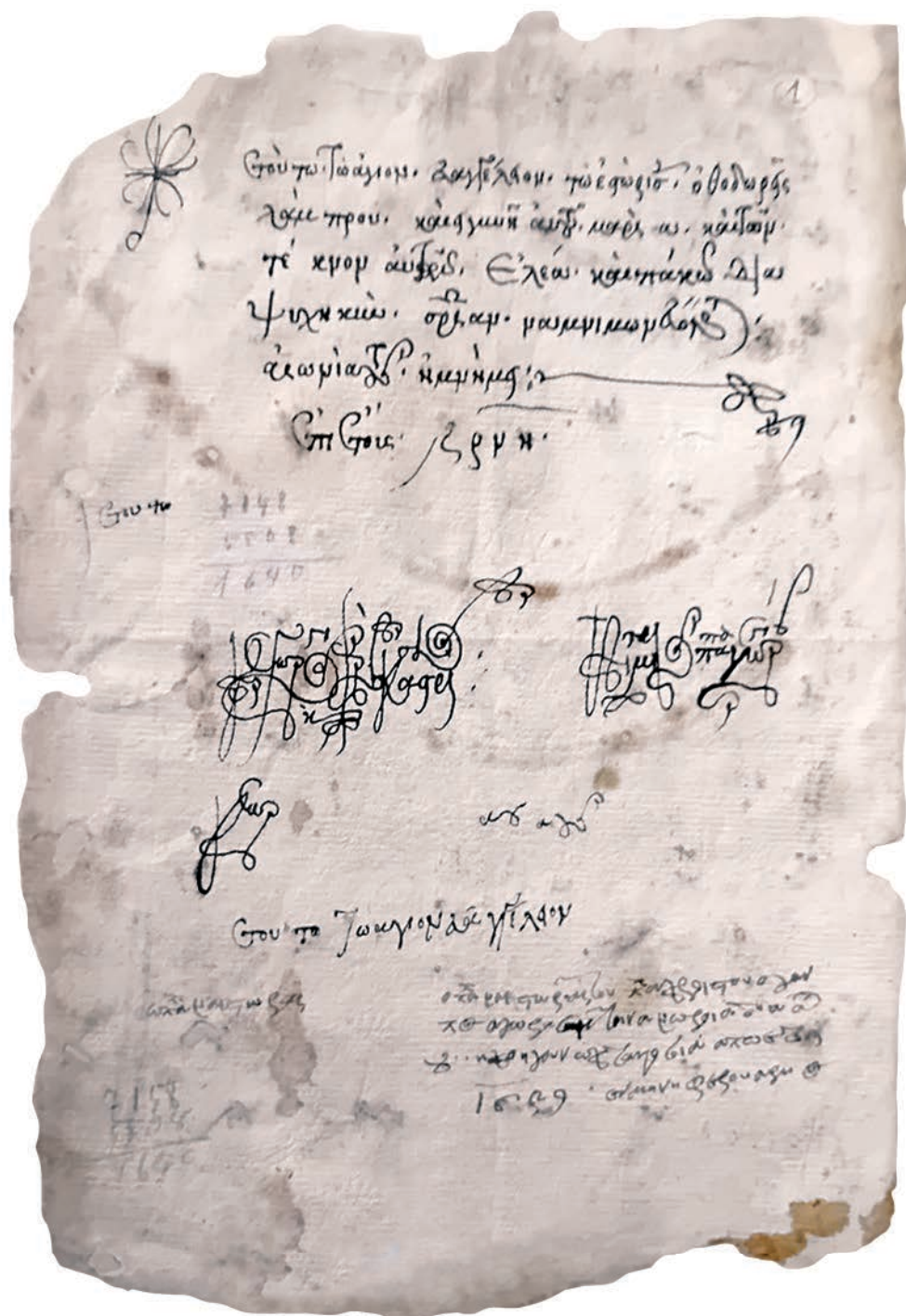
21. Stefec, *Michael Apostoles*, 11-12· Γεωργακόπουλος, *Μιχαήλ Αποστόλης*, 76.

22. Stefec, *Michael Apostoles*, 92-93, 155.

23. *RGK*, I, 62.

24. Hardt, *Catalogus*, II, 352· Bernadinello, *Autografi*, 46.

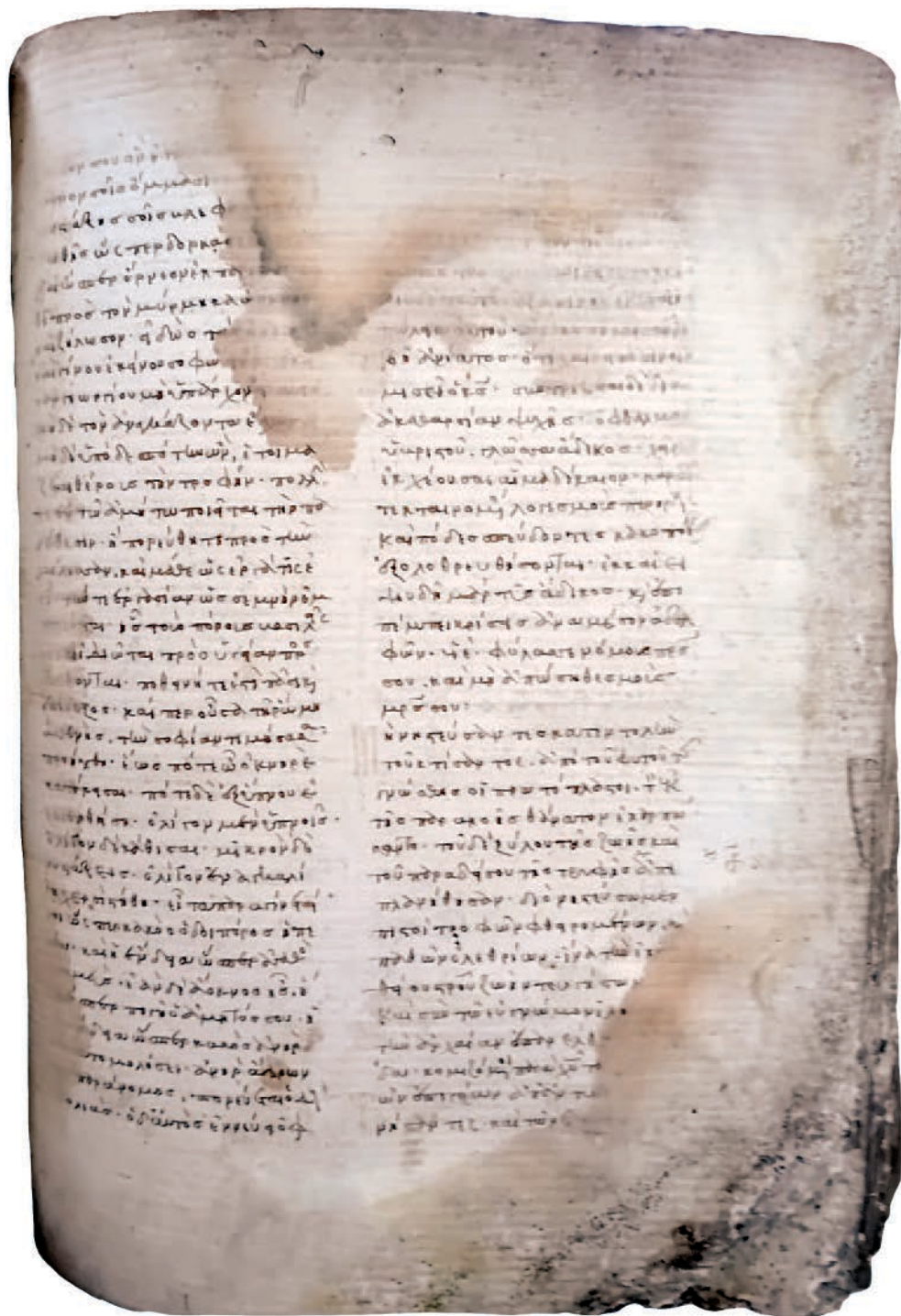
25. Hardt, *Catalogus*, II, 352· Bernadinello, *Autografi*, 46.

Εικόνα 1. Μητροπόλεως Καστορίας 1

[illegible]

Εικόνα 2. Μητροπόλεως Καστορίας 2

Εικόνα 3. Μητροπόλεως Καστορίας 3